

УДК 340.137.2

Т.В. Степанова, канд. юрид. наук, доцент
Одеський національний університет імені І.І.Мечникова
кафедра адміністративного та господарського права
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

ЩОДО СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПРАВОВОГО СТАТУСУ» ТА СУМІЖНИХ КАТЕГОРІЙ

У статті досліджується співвідношення понять «правовий статус», «правове положення», «правове становище», а також «процесуальний статус», «процесуальне положення», «процесуальне становище». Обґрунтовується доцільність ототожнення понять «положення» і «становище» та розмежування понять «статус» і «положення». Пропонується уніфікація використання досліджуваної термінології в матеріальному та процесуальному праві для чіткого окреслення об'єкту та предмету досліджень.

Ключові слова: правовий статус, правове положення, правове становище, процесуальний статус, процесуальне становище.

Постановка проблеми. Останнім часом не тільки юристи-правознавці, але й наукові співробітники недостатньо уваги приділяють теоретичному осмисленню основних понять права. Так, спостерігається неоднакове тлумачення терміну «правовий статус» та суміжних з ним понять, які використовуються у великому спектрі правових досліджень без належного обґрунтування, а іноді – суперечливо, що визначає актуальність та своєчасність даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичну основу дослідження склали роботи Н.В. Вітрука, Л.Д. Воеводіна, А.А. Стремоухова та інших вчених. Проте роботи вказаних та деяких інших авторів були присвячені питанням співвідношення лише окремих суміжних понять.

Метою статті є дослідження співвідношення понять «правовий статус», «правове положення», «правове становище», а також «процесуальний статус», «процесуальне положення», «процесуальне становище» для уніфікації використання досліджуваної термінології.

Виклад основного матеріалу. В юридичній літературі існує дискусія стосовно використання термінів «правовий статус», «правове положення», «правове становище».

Більшість вчених схиляються до ототожнення цих понять. Так, М.І. Матузов, О.В. Малько визначають сутність правового статусу особи як юридично закріплене положення людини в суспільстві [1, с.183]. О.В. Скакун наполягає на тому, що це слова-синоніми, і вони етимологічно збігаються [2, с.378]. Л.Д. Воеводін вказує, що правовий статус особи – це місце людини в суспільстві та державі [3, с.50] та зазначає, що за підсумками аналізу конституцій окремих країн прийшов до висновку, що при застосуванні понять «статус», «положення», «становище» та інших подібних категорій, які визначають місце суб'єкта правового спілкування, окрім виняткових випадків, між згаданими термінами не робиться будь-яких відмінностей [3, с.12].

Деякі науковці відстоюють позицію про доцільність розмежування понять «правовий статус» і «правове положення». Зокрема, М.В. Вітрук, відокремлюючи правове положення від правового статусу, характеризує положення як більш широке поняття та наводить такі його елементи: правовий статус, громадянство, правосуб'єктність, юридичні гарантії [4, с.40]. Він наполягає, що правове положення – це узагальнююча категорія, що розкриває всі елементи закріпленого в праві стану особи, які знаходяться між собою у визначених зв'язках та в соціальному плані обумовлені тим місцем, котре особа займає в системі суспільних відносин [4, с.10-11]. За думкою О.І. Харитонові, навпаки, правовий статус асоціюється із стабільним правовим станом суб'єкта, а правове положення змінюється в залежності від правовідносин, в яких він бере участь [5, с.71].

За підсумками аналізу застосування вказаних термінів при проведенні наукових досліджень також не можна дійти однозначного висновку про межі використання цих понять.

Зокрема, термін «правове становище» було використано в назвах дисертаційних досліджень І.В.Лукач «Правове становище холдингових компаній за законодавством України», О.В.Щербини «Правове становище акціонерів за законодавством України» та деяких інших. При цьому за аналізом змісту вказаних авторефератів стає зрозумілим, що їх автори є прибічниками думки про ототожнення понять «статус» та «положення».

Термін «правовий статус» досить часто використовується в різних галузях права. Зокрема, вказаний термін було використано в назвах дисертаційних досліджень Ю.Ю. Бальція «Правовий статус міського голови в Україні», Є.В.Булатова «Правовий статус установи як учасника господарських відносин», Л.В.Винара «Правовий статус юридичних осіб, заснованих державою», І.Я.Заяця «Правовий статус області в Україні», М.Г.Ісакова «Правовий статус підприємства як суб'єкта господарювання», Л.Л.Лабенської «Правовий статус депутатів місцевих рад», І.В.Назарова «Правовий статус Вищої ради юстиції», О.М.Ярошенка «Правовий статус сторін трудових правовідносин» та деяких інших.

Слід зауважити, що серед вказаних робіт у дослідженнях Л.Л.Лабенської і І.В.Назарова терміни «правовий статус» і «правове становище» використовуються як тотожні. Зокрема, І.В.Назаров у дисертаційному дослідженні доходить висновку, що нормативно-правове визначення положення Вищої ради юстиції в системі державної влади входить до структури правового статусу Вищої ради юстиції [6, с.14], тобто він є прибічником розмежування цих понять, причому узагальнюючим поняттям вважає статус.

«Правове положення» використовується як синонім терміну «правовий статус» у роботі І.Я.Заяця. М.Г.Ісаков, О.М.Ярошенко використовують як синоніми всі три терміни: «правовий статус», «правове становище», «правове положення». Так, О.М.Ярошенко, надаючи визначення правового статусу, вказує, що «це визнаний нормами права правовий стан суб'єкта права, який відображає його становище у взаємовідносинах із іншими суб'єктами права» [7, с.8].

А в дисертаційних дослідженнях Л.В.Винара і Є.В.Булатова взагалі не використовуються інші терміни, крім терміну «правовий статус», що вказує на те, що вони є прибічниками розрізнення вказаних понять. Розмежовує поняття «становище» і «статус» і Ю.Ю.Бальцій, використовуючи перший термін у визначенні місця міського голови у системі органів місцевого самоврядування [8, с.12].

В дослідженнях процесуального спрямування також немає чіткої термінологічної визначеності: при дослідженні учасників різних видів судочинства автори використовують терміни «процесуальне становище» (В.В.Вапнярчук «Процесуальне становище особи, яка провадить дізнання»), «процесуальний статус» (О.І.Литвинчук «Процесуальний статус слідчого в кримінальному процесі України»).

Одночасно деякі дослідники вважають за можливе користуватися терміном «правовий статус» і для характеристики певного учасника процесу (О.В.Белькова «Правовий статус свідка в кримінальному процесі України»). При цьому О.В.Белькова у своєму дослідженні чітко визначає, що терміни «правовий статус» і «правове становище» використовуються як тотожні, оскільки ці поняття за своєю етимологією є синонімами [9, с.10]. Вказана дослідниця досить широко розуміє правовий статус особи як систему соціально припустимих, нормативно закріплених та гарантованих авторитетом держави можливостей особи як суб'єкта правовідносин [9, с.9]. Вважаємо вказане визначення занадто широким тлумаченням змісту поняття «правовий статус».

О.Г.Юшкевич використовує термін «процесуально-правовий статус» [10, с.10-103], маючи на увазі права та обов'язки певного учасника в процесі. Проте, з нашої точки зору, використання даного терміну можливе виключно у випадку комплексного розкриття і правового, і процесуального статусів особи. Наприклад, вважаємо обґрунтованим використання даного терміну для дослідження фізичної особи, оскільки, з одного боку, фізичні особи можуть вступати в будь-які правовідносини, що не суперечать чинному законодавству, а з іншого боку, в процес фізична особа може вступити в якості позивача, відповідача, третьої

особи, іншого учасника справи, і в кожному з цих випадків вказана особа набуває певного процесуального статусу. І якщо здійснюватиметься дослідження взаємовпливу участі фізичної особи в правовідносинах і визначення її місця в системі учасників, то в такому дослідженні цілком ймовірно може бути використано термін «процесуально-правовий статус».

Серед вчених спостерігається також і напрямок ухилення від визначення теоретичних питань формулювання правового (процесуального) статусу (положення) шляхом формулювання проблеми в більш загальному вигляді (наприклад, дисертаційні дослідження О.В.Анпілогова на тему: «Правове регулювання участі прокурора в адміністративному судочинстві щодо захисту прав та свобод громадянина», М.А.Малетича на тему: «Фізична особа, зацікавлена у розгляді справи, як учасник господарського процесу», які взагалі не аналізують проблему правового або процесуального статусу).

Щодо останньої роботи, то, на нашу думку, тему дисертаційного дослідження «Фізична особа, зацікавлена у розгляді справи, як учасник господарського процесу» сформульовано некоректно, оскільки немає такого учасника процесу, як «фізична особа» – в процесі фізична особа може виступати в якості позивача, відповідача, третьої особи, перекладача, судового експерта, посадової особи підприємства, організації або іншого органу.

Поряд з визнанням тотожності термінів «правове положення» та «правове становище», вважаємо, що термін «правовий статус» має самостійний зміст. Останнє поняття є більш вузьким та включає лише права, обов'язки та відповідальність. Правове положення (становище) є більш широким, об'ємним поняттям та включає також правосуб'єктність, місце в системі, принципи, гарантії реалізації і захисту прав.

В процесуальній сфері може бути трансформовано лише термін «правовий статус» – в «процесуальний статус», що включає права, обов'язки та відповідальність особи в процесі. Тобто, правовий статус відносно процесуального статусу виступає як загальне та спеціальне.

Щодо терміну «процесуальне положення», то вважаємо можливим використання даного поняття лише відносно визначення місця певної особи в системі суб'єктів (учасників) процесу (процесуальне положення адвоката як представника сторони у справі, процесуальне положення судового експерта в процесі), тобто, у випадках, коли необхідно визначитися з колом та змістом взаємовідносин конкретного учасника процесу з іншими учасниками.

З цього приводу цікавою є позиція та обґрунтування О.І.Литвинчука про «рівнозначність за змістом» понять «процесуальний статус» і «процесуальне положення»: виходячи з контексту, стилістичної переваги можна використовувати те чи інше словосполучення [11, с.17].

Вказаний автор розглядає поняття «процесуальний статус слідчого» як систему закріплених у кримінально-процесуальному законі функцій, прав і обов'язків, процесуальних гарантій діяльності та відповідальності слідчого за порушення норм цього закону, що відображає його *фактичне положення у взаємовідносинах з іншими учасниками* кримінального процесу в ході провадження досудового слідства [11, с.17] (виділено мною – Т.С.).

Аналізуючи вказану дефініцію, слід звернути увагу на те, що автор зводить систему функцій, прав, обов'язків, гарантій та відповідальності до визначення місця учасника процесу серед інших учасників. Хоча, на нашу думку, процесуальний статус учасника процесу – це те стабільне, чим наділений учасник в процесі і що не залежить від взаємовідносин з іншими учасниками у справі. Безперечно, всі учасники справи знаходяться у зв'язку між собою для досягнення спільними зусиллями мети розгляду справи – її вирішення та винесення підсумкового акта. Проте, не можна говорити про те, що наявність у учасника процесу прав брати участь у справі, надавати пояснення та докази, брати участь у дослідженні доказів, ознайомлюватись з матеріалами справи лише «відображає його фактичне положення у взаємовідносинах з іншими учасниками». Так, будь-який учасник процесу зобов'язаний виконувати вказівки суду, поважно ставитися до інших учасників процесу та ін., однак це не визначає його фактичне положення у взаємовідносинах з іншими учасни-

ками. Тому не можна погодитися з таким визначенням процесуального статусу та ототожненням термінів «процесуальний статус» та «процесуальне положення».

Враховуючи вищезазначене та визначаючи співвідношення «процесуального положення», «правового статусу» та «процесуального статусу», слід зауважити, що, на нашу думку, процесуальне положення суб'єкта не є складовою ані правового, ані процесуального статусу учасника процесу.

Так, фізична особа апріорі має певні права та можливості, не пов'язані з судовим процесом, володіє право- та дієздатністю, які вона набуває до вступу в судовий процес і незалежно від нього. Господарський суд при залученні фізичної особи в процес лише перевіряє наявність у особи правосуб'єктності, що вказує на позапроцесуальний характер даної властивості фізичної особи.

Вступивши в процес, наприклад, в особі позивача, фізична особа набуває процесуальний статус позивача (всі права, обов'язки та відповідальність будь-якого позивача в господарському процесі) та певного процесуального положення відносно інших учасників судового процесу.

Тому слід визнати, що правоздатність та дієздатність фізичної особи (які виникають відповідно з моменту народження та досягнення певного віку), як і правосуб'єктність суб'єкта господарювання (яка виникає в момент його державної реєстрації) належать до складу правового положення. Вступаючи в конкретні правовідносини, обираючи конкретні види господарської діяльності (наприклад, укладаючи договір поставки), особи наділяються певним правовим статусом (правами, обов'язками та відповідальністю за невиконання обов'язків за договором поставки), а при вступі в процес залежно від того, яким учасником процесу стає вказана особа – відповідним процесуальним статусом.

Тобто, правове положення наявне в особи в будь-який момент часу, а процесуальне положення, правовий або процесуальний статус – при вступі в правовідносини (матеріальні або процесуальні).

При цьому слід зауважити, що, оскільки вступ у правовідносини можливий як в активній формі (наприклад, укладання договору, подання позову позивачем), так і в пасивній формі (наприклад, якщо відповідач по справі взагалі не з'явився в процес та не надав жодного пояснення по справі), то правовий і процесуальний статус означає лише наділення певними правами суб'єкта, але не зобов'язання ними користуватися. З іншого боку, господарський суд може встановити обов'язок виконання певних дій (явка в судове засідання, надання експертного висновку, тощо), невиконання яких може привести до негативних наслідків.

Слід зауважити, що з питання структури процесуального статусу також немає єдності думок. Так, О.О.Бондаренко до структури процесуального статусу включає процесуальні права, гарантії процесуальних прав, процесуальні обов'язки і ретроспективну відповідальність за їх невиконання [12, с.6]. О.І.Литвинчук включає до структури процесуального статусу функції, права та обов'язки, процесуальні гарантії діяльності та відповідальність за порушення норм закону [11, с.6].

А.Є.Голубов вважає, що його складовими є: суб'єктивні права (свободи), юридичні обов'язки та законні інтереси особи [13, с.8]. Вказана позиція є цікавою з огляду на те, що законний інтерес є «двигуном» особи у справі, і система прав та можливостей певного учасника процесу повинна будуватися, виходячи з законних інтересів такої особи. Проте, не завжди в процесуальному законодавстві України було встановлено можливості захистити свої права особам, які з незалежних від них обставин не були залучені в процес в першій інстанції. Лише в ході судової реформи 2001 року вони отримали право подавати касаційні скарги, і тільки в ході судової реформи 2010 року – отримали можливість ініціювати процес апеляційного оскарження. Проте, законний інтерес цих осіб в отриманні вказаного права був наявний, тому з часом таке право було встановлено на законодавчому рівні.

З іншого боку, процесуальний статус – це законодавчо встановлене коло можливостей певного учасника процесу. І законні інтереси не належать до такого кола, а лише є напрямком удосконалення законодавства та метою, для задоволення якої особа вступає в процес.

Висновки. На підставі вищевказаного слід підсумувати, що правове положення (становище) є найбільш широким поняттям та наявне в особі в будь-який момент часу, а процесуальне положення, правовий або процесуальний статус – при вступі в правовідносини (матеріальні або процесуальні).

Процесуальне положення визначає місце учасника в системі учасників процесу. Правовий і процесуальний статус включають права, обов'язки та відповідальність за невиконання обов'язків, що виникають в ході участі відповідно в матеріальних або процесуальних правовідносинах.

Доцільним видається уніфікувати використання досліджуваної термінології в матеріальному та процесуальному праві для чіткого окреслення об'єкту та предмету досліджень.

Список літератури

1. Теория государства и права : учебник / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – М. : Юристъ, 2002. – 512 с.
2. Скакун О. Ф. Теория держави і права : підручник / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, 2001. – 656 с.
3. Воеводин Л. Д. Юридический статус личности в России : учеб. пособие / Л. Д. Воеводин. – М. : Инфра-М : Норма, 1997. – 304 с.
4. Витрук Н. В. Общая теория правового положения личности / Н. В. Витрук. – М. : Норма, 2008. – 210 с.
5. Административное право Украины : учебник / под общ. ред. С. В. Кивалова. – Х. : Одиссей, 2004. – 880 с.
6. Назаров І. В. Правовий статус Вищої ради юстиції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / І. В. Назаров. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2005. – 20 с.
7. Ярошенко О. М. Правовий статус сторін трудових правовідносин : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / О. М. Ярошенко. – Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 1999. – 18 с.
8. Бальцій Ю. Ю. Правовий статус міського голови в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Ю. Ю. Бальцій. – О. : Одес. нац. юрид. акад., 2006. – 18 с.
9. Белькова О. В. Правовий статус свідка в кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. В. Белькова. – Х. : Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2005. – 20 с.
10. Юшкевич О. Г. Процесуально-правовий статус спеціаліста в адміністративному судочинстві / О. Г. Юшкевич // Право і Безпека. – 2011. – № 4. – С. 100-103.
11. Литвинчук О. І. Процесуальний статус слідчого в кримінальному процесі України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. І. Литвинчук. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2007. – 20 с.
12. Бондаренко О. О. Процесуальний статус обізнаних осіб та їх правовідносини з дізнавачем і слідчим у кримінальному судочинстві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. О. Бондаренко. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2004. – 19 с.
13. Голубов А. Є. Процесуальне становище в кримінальному судочинстві України неповнолітнього, який скоїв злочин або суспільно небезпечне діяння : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / А. Є. Голубов. – Х. : Нац. ун-т внутр. справ, 2005. – 20 с.

Стаття надійшла 11.04.2015 р.

Т.В.Степанова, канд. юрид. наук, доцент
Одеський національний університет імені І.І.Мечникова
кафедра адміністративного і господарського права
Французький бульвар, 24/26, Одеса, 65058, Україна

О СООТНОШЕНИИ ПОНЯТИЯ «ПРАВОВОГО СТАТУСА» И СМЕЖНЫХ КАТЕГОРИЙ

Резюме

В статье исследуется соотношение понятий «правовой статус», «правовое положение», а также «процесуальный статус», «процесуальное положение». Обосновывается целесообразность разграничения понятий «статус» и «положение». Предлагается унификация использования исследуемой терминологии в материальном и процесуальном праве для четкого определения объекта и предмета исследований.

Ключевые слова: правовой статус, правовое положение, процесуальный статус, процесуальное положение.

T.V. Stepanova, Candidate of Juridical Sciences, Associate Professor
Odessa I.I. Mechnikov National University
The Department of Administrative and Commercial Law
Frantsuzskiy Boulevard, 24/26, Odessa, 65058, Ukraine

ABOUT THE CORRELATION OF THE NOTION OF «LEGAL STATUS» AND RELATED CATEGORIES

Summary

The article deal with the correlation of the notions of «legal status», «legal position», «legal condition», «procedural status», «procedural position», «procedural condition». The reasonability of the equation of the notions of «position» and «condition» as well as distinction of the notions of «status» and «position» is grounded. The author proposes to unify the use of the terminology in question in the material and procedural law in order to determine the objects and topics of legal studies in future.

Key words: legal status, legal position, legal condition, procedural status, procedural position.